

Аккерман: середмістя, передмістя/посади.

У першій половині XIX ст. на території Аккерманського повіту розташовувалось місто Аккерман і три посади Папушой, Турлаки і Шабо.

Територією Аккермана поперемінно володіли давні греки і римляни, готи, слов'яни, монголи, генуезці, молдовани. У другій половині XV ст. територія перейшла під контроль Османської імперії. Зауважимо, що у другій половині XVIII ст. – початку XIX ст. Аккерман був центром санджаку (військово-адміністративної одиниці), кази (судово-адміністративного округу) і мукатаа (господарсько-податкового округу). У 1812 р. місто-фортеця увійшло до складу Російської імперії за умовами Бухарестського мирного договору.

Внаслідок попереднього розвитку Аккерман в першій половині XIX ст. складався з трьох частин: фортеці, середмістя і передмість.

Фортеця розташовувалась на узбережжі Дністровського лиману, з південного заходу, півдня і південного сходу її оточували квартали середмістя, які простягались углиб степу. Середмістя межувало з передмістями/посадами: з заходу – Папушой, південно-заходу – Турлаки, південно-сходу – Шабо. Відзначимо, що квартали середмістя від передмість були на відстані від 0,5 до 6 верст.

Площа міста впродовж середини XIX ст. зменшилась. Наприклад, Аккермана в 1828 р. належала 10,904 дес., з яких фортеця займала 0,05%, середмістя – 4,2%, земельні наділи передмість Кам'яний Міст і Турлаки – 1,2%, оранка, вигін і сінокоси займали 76,8%, решта землі – непридатна. Після відділення трьох передмість, за містом в 1841 р. залишилось лише 4,289 дес.: житлові споруди складали 7,1%, виноградники – 25,4%, вигін і оранка – 32%, інше – 35,5%.

Містоутворюючим для Аккерману була фортеця. Тодішній вигляд вона отримала ще в кінці XIV – 70 рр. XV ст. у період перебування у складі Молдовського князівства. За часів османського володарювання (1484-1806) там «проводились не дуже істотні реконструкції і ремонт її окремих ділянок». На плані 1807 р. російського інженера І. Гартінга зазначені: кам'яна фортеця, бастіони, цитадель, арсенал, гауптвахта, кордегардія (приміщення караулу), провіантський склад, яничарські казарми, будинок кадія (релігійного судді) і мечеті. Поряд з військовими функціями твердиня виконувала містобудівні: вулиці середмістя брали початок від неї. У першій половині XIX ст. вона стала тиловою і перетворилася у склад озброєння, місце дислокації військових підрозділів тощо. В 1832 р. історія Аккерманської твердині як військового об'єкта закінчилась. Згодом місцева влада розмістила там адміністративні установи, склади, навчальні заклади.

Середмістя Аккермана складалося з двох частин: «старого» («турецького») і «нового», які формально «розділяла» тодішня Софіївська вулиця. У структурі забудови: в 1827 р. (сукупно к середмісті було 1544

будинки) домінували плетені (дерев'яні) і земляні (чамурні) житлові споруди (97,6%), а кам'яні складали 2,4%. В 1847 р., коли в Аккермані знаходилось 2701 будинок, ситуація майже не змінилась: кам'яниць було лише 5,4%, решту становили дерев'яні оселі і землянки. На початку 1840-х рр. польський мандрівник Ю. Крашевський писав, що будинки у «старій» частині середмістя були «неохайні, вкриті очеретом, вулиці подібні на лабіринт...», але у процесі розбудови, ці квартали «витягуються у впорядковану лінію будинків». Загальний вигляд Аккермана кінця 1850-х рр. передав російський іхтіолог К. Кесслер: «майже все [місто складалось] з невеликих дерев'яних будинків..., [і мало] в собі декілька великих площ і пустирів та взагалі [дихало] якимось смутком». Відповідно, місто впродовж першої половини XIX ст., переживало час трансформації та розвитку. Через достатньо невеликі статки городян цей процес йшов достатньо не швидко.

Зазначимо, що впродовж означеного періоду загальна чисельність населення Аккермана збільшилась у 8,4 рази з 3500 до 29563 осіб. Поряд зі змінами у кількості жителів, змінився їх етнічний, соціальний і конфесійний склад. Ще до підписання Бухарестського миру 1812 р. із міста було виселено все мусульманське населення до Криму чи Османської імперії. У результаті чого в 1808 р. більшість мешканців складали вірмени (12,9%) і греки (10%). Отже, ці дві етнічні громади у наступні десятиліття сукупно не перевищували десятої частини жителів. Серед аккерманців почали переважати українці, росіяни і молдовани. У першій половині XIX ст. українське населення складало трохи менше половини жителів (37,2-48,2%), чисельність росіян в означений час варіювалася від третини до чверті з тенденцією до зменшення (31,3-23%), кількість молдован коливалась на рівні 10%. Серед інших етнічних груп: повільно зростала чисельність євреїв (4,2-7%) і болгар (3,8-4,8%), кількість ромів зменшувалась (0,8-0,5%), частка німців і французів у структурі населення у середині XIX ст. була незначною (сукупно менше 0,5%). Відзначимо, що кількість мешканців міста зросла за рахунок міграції з Придунав'я, якому центральна влада не перешкоджала надмірною контрольованістю. Чисельність православного населення поступово зростала (87,1-89,2%), фактично зупинилось збільшення юдеїв (6,6-6,3%), зменшились громади вірмено-григоріан (4,8-3,5%), католиків (0,5%) і протестантів (0,1-0,06%). Разом з цим майже у два рази збільшився відсоток старовірів (0,4-0,8%), що можна пояснити механічним поєднанням під час перепису липован і молокан. У соціальній мозаїці переважали міщани (91,2%), частка інших груп (військові, дворяни, купці й інші) була не високою (сукупно менше 10%).

В Аккермані ще з османського періоду збереглись «вірменська» та «грецька» махалли (місць компактного проживання), які розташовувались у «старому» середмісті. Українське, молдовське, болгарське, російське і єврейське населення мешкало у «новому» середмісті, а також в тих кварталах «старого», які залишили мусульмани. Згодом ці назви («махалли») трансформувались у назви вулиць (Булгарська, Вірменська, Грецька, Єврейська, Малоросійська, Молдованська і Старообрядницька).

На жаль відсутні дані щодо зайнятості представників кожної етнічної групи, але певні тенденції можливо простежити: вірмени і греки займалися торгівлею й ремісництвом; українці, росіяни, молдовани – ремісництвом, візництвом, виноградарством. Більш сталі дані присутні стосовно євреїв. Серед яких, основним заняттям в 1858 р. була дрібна торгівля і наймана праця (91,4%), купецька торгівля – 7,4%, ремісництво – 1,4% [512, р. 53].

В Аккермані, як і у будь-якому місті сформувався соціальний простір, довкола якого проходило життя мешканців. До об'єктів соціальної інфраструктури відносились релігійні, навчальні, лікувальні й інші заклади.

Етнічне розмаїття віддзеркалилось у релігійному розподілі населення. Слід відзначити, що найдавніші християнські споруди у місті залишилися ще з молдовського і османського періодів. Найстарішою була вірмено-григоріанська церква Успіння Пречистої Богородиці (XIII-XIV ст.). Давню історію мали церкви св. Іоанна Сучавського (XIV-XVII ст.) і св. Іоанна Предтечі (1482 р.). У першому храмі постійних служб у першій половині XIX ст. не відбувалося.

У першій половині XIX ст. для православних служби відправляли у церкві Казанської Божої матері поблизу фортеці, яку переобладнали з мечеті. У середині 1830-х рр. будівля прийшла у незадовільний стан і храм закрили. В 1817 р. болгарська громада збудувала церкву св. Георгія, яку в 1840 р. перебували. Впродовж 1816-1846 рр. тривало спорудження центрального храму міста – Вознесенського собору. Два останні церкви розташовувались у «новому» середмісті.

Розподіл парафіян у середині 1840-х рр. між православними церквами виглядав наступним чином: 53,7% відносились до Воскресенського собору, 23,3% – до церкви св. Георгія, 20,8% – до храму св. Іоанна Предтечі. Парафії також відрізнялися етнічним і соціальним складом. Храм св. Іоанна Предтечі на початку XIX ст. був основним для грецької громади міста, яка трималася відособлено від решти православного населення Аккермана. Поряд з цим вже на початок 1840-х рр. серед парафіян стали переважати українці, а у метричних книгах привалювала російська мова, яка витіснила грецьку. До парафії церкви св. Георгія крім болгар відносились українці, росіяни і молдовани. Ці три етнічні групи, ймовірно, домінували серед парафіян Казанської церкви, а згодом Вознесенського собору. За соціальним виміром парафіянами останнього були військові, чиновники і різночинці, а до церков св. Георгія і св. Іоанна Предтечі належали дворяни (більша частина відносилась до Георгіївського храму), купці і міщани.

Єврейське населення використовувало дві синагоги, які були відкриті у 1815 р. і 1847 р. відповідно. Відзначимо, що «хевра кадіша» (поховальне братство) в Аккермані створили у 1807 р. і це вказує на те, що до спорудження синагоги громада використовувала, ймовірно, молитовний будинок. Розташовувались релігійні центри в одному кварталі, але вірники відрізнялись за соціальним складом. Наприклад, ремісники і представники робітничих спеціальностей молились у синагозі («молельня носильників») на Ізмаїльській, торгівці і привілейовані верстви – на Єврейській вулиці.

У середині XIX ст. на території міста було три християнських кладовища: два грецьких та міське («малоросійське»), де ховали померлих спочатку болгари, згодом інші православні і католики. Згодом у Аккермані з'явився єврейський цвинтар, що знаходився ближче до Старої Одеської дороги (найдавніша могильна плита датується 1821 р.).

Навчальні заклади були різноманітними. У 1819 р. відкрили парафіяльне (ланкастерське), а в 1828 р. – повітове училище, де в 1861 р. працювало і навчалось відповідно 5 вчителів і 36 учнів та 1 вчитель і 51 учень. Училище розміщувалось у переобладнаному приміщенні фортеці.

Соціальний склад учнів відрізнявся від структури населення Аккермана. Наприклад, у повітовому училищі серед учнів переважали міщани (64,6%), дворяни і чиновники – 23%, купці і різночинці – по 6,2%. Відповідно, освіти дітям намагались дати, перш за все, дворяни і чиновники, купці, різночинці, а не міщани. У середмісті в 1857 р. діяли два приватні жіночі пансіони: Є. Мойсеївої, Т. Зайцевої, а з 1860 р. – третій заклад О. Фон Фохт. У цих навчальних закладах навчались доньки дворян і чиновників. В 1828 р. відкрили вірменське училище, де в 1861 р. працювало 5 вчителів і навчалось 50 учнів. Для дітей єврейської громади в 1834 р. працювали молитовна, тимчасова молитовна і шість шкіл для навчання дітей. В 1857 р. у місті і повіті сукупно діяло дев'ять хедер, вісім з яких було першого ступеня і одна другого. Навчались там діти міщан (понад 90%) і купців (до 10%).

Владні інституції (присутственні місця) в Аккермані були представлені магістратом, який утримувався на кошти городян, міською думою і поліцією, що фінансувалися з державної скарбниці, словесним і сирітським судами. Як у повітовому центрі в Аккермані розташовувались повітові казначейство і суд. Більшість органів влади не мали власних споруд і розміщались у фортеці чи найманих оселях. Виключенням була поліція, для якої придбали будинок. Поштова станція, судячи з плану міста 1841 р., знаходилося навпроти міського кладовища на поштовій Ізмаїльській дорозі.

У середині XIX ст. лікарську допомогу мешканці Аккермана могли отримати лише в аптеці, яку відкрив у 1823 р. Л.-В. Тардан, а вже у середині 1850-х рр. працювало в місті два подібних заклади. Перша лікарня на 15 ліжок в Аккермані з'явилась у 1833 р., але лише для військових нижніх чинів. З великими труднощами в 1861 р. відкрили повітову лікарню на 10 ліжок.

Втрата фортецею військового значення не означало для Аккермана відсутності постійної повинності. Щоб зменшити збитки, за кошти городян у 1828-1838 рр., спорудили казарми поблизу узбережжя Дністровського лиману. Це була двоповерхова будівля з кам'яною огорожею і двома воротами. У 1848 р. розміщувались 50 штаб- і обер-офіцерів і 1,500 нижніх чинів. Згодом перевели інвалідну і жандармську команди.

Соціально-економічне життя Аккермана відбувалося довкола торгових центрів. У османський період торговий двір розміщувався у межах фортеці, а його центральну частину займав Водний барбакан. Інша ситуація склалася за російського панування. Торговим центром «старого» середмістя був Старий базар, де продавали гончарні і плетені вироби, побутове начиння, а «нового»

середмістя – Новий базар (Гостинний), де розташовувались лавки і лотки, а біля фортеці діяв сінний базар, де мешканці купували сіно, фураж. Також працював Рибний ринок, який, ймовірно, знаходився біля пристані.

Для пожвавлення розвитку міста було призначено ярмарок раз на рік: з 1833 р. – 6-22 грудня, а з 1861 р. він проходив із 15 липня до 1 серпня. Крім ярмарку у середмісті щотижня відбувалися два базари: по понеділках і п'ятницях, обіг яких був незначним.

У середмісті працювали пункти стаціонарної торгівлі. Кількість лавок у повітовому центрі впродовж 1820-1860-х рр. зменшилась у два рази, що пояснюється інтенсифікацією торгівлі. В 1827 р. у Аккермані працювала 121 лавка, а вже в 1861 р. – 55 об'єктів. Більшість лавок були довкола торгових місць у «старому» і «новому» середмістях.

Довкола основних торгових центрів розміщувались ремісничі майстерні. За матеріалами 1827 р. в Аккермані працювало 244 ремісники, а на початок 1861 р. чисельність ремісників складала 332 особи. Серед них переважали каменярі, штукатури, чоботарі, кожум'яки, плотарі та інші.

У середмісті працювала значна кількість закладів дозвілля та місць відпочинку городян. У 1820 р. в Аккермані діяло два трактири, дві цирульні, три форульні, шість продуктових лавочок, чотири харчевні. Всі ці заклади розташовувались довкола Нового і Старого базарів у середмісті. У 1849 р. на території центру міста працювало чотири трактири і 55 питейних будинків. У 1861 р. діяло вісім чайних закладів, 18 харчевень та три бані.

Подорожній, який відвідував Аккерман, мав можливість у 1820 р. зупинитися у готелі чи трьох постійних дворах біля Нового базару. На кінець 1850-х рр. у місті працював готель і 14 постійних дворів.

Для тих, хто не бажав проводити час у приміщенні, в Аккермані існували бульвар і міський сад. Перший влаштували біля казарм на узбережжі лиману в 1840 р. Біля нього розбили міський сад, в якому відпочивали мешканці та гості міста. У січні 1843 р. інша зона відпочинку (міський сад) утворилася довкола пароплавної пристані.

Промисловість у місті розвивалась недостатньо. Працювали підприємства, які займалися первинною обробкою сировини чи виготовленням продукції для повсякденного використання жителями. Впродовж 1842-1861 рр. в Аккермані постійно діяли три салгани. Розташовувались вони за межами житлових кварталів, через специфічність запаху, ризик інфекційних хвороб тощо. Біля середмістя на узбережжі лиману працювала вовномийка, на якій було зайнято в сезон до 20 робітників.

Найбільшою галуззю господарства було виноградарство. У 1828 р. на міських землях нараховувалося 817 виноградників, із яких 161 належали державі, а 656 – приватним особам. У першій половині XIX ст. там працювало щорічно до трьох тисяч робітників, які отримували 30-40 коп. сріб. щодня.

Для транспортування збіжжя на околиці міських кварталів біля поштової Ізмаїльської дороги розташовувались хлібні магазини (склади). Поряд з цим в Аккермані і передмістях розташовувалися млини, які

працювали для того, щоб задовольнити місцевий попит. Мешканці Аккермана брали участь у транспортуванні товарів. Так, на початку 1820-х рр. жителям міста належало понад 30 суден і великих лодок, що перевозили вантажі з Аккермана до Овідіополя (сіль, зерно, вино) і навпаки (промислові і ремісничі товари, олію). Конкуренцію приватним перевізникам складала паромна переправа. Порт і карантин в Аккермані відкрили у 1818 р. Останній був на підвищеному піщаному місці і на відстані 2,5 версти від фортеці.

Значну роль мешканці Аккермана відігравали у соляному промислі в містечку Тузли Аккерманського цинуту. Так, у 1844 р. жителі Аккермана мали право видобутку трьох з чотирьох млн. пудів, і для цього організували 52 артілі. У самому місті для подальшого транспортування солі спорудили 4 склади, які розташовувались, як у фортеці, так і середмісті.

Впродовж середини XIX ст. разом із Аккерманом розвивалися його передмістя. Турлаки і Папушой отримали цей статус у 1818 р., а в 1821 р. – Шабо.

Населені пункти не виникли на пустому місці: на території посадів Турлаки і Шабо існували християнські поселення Варош (Турлаки) і Шабо, а на місці Мокрих Чаїр – мусульманське селище Карабрем.

Розглянемо для кращого розуміння соціальний розвиток і топографію кожного з передмість/посадів окремо.

Найбільшим за офіційною кількістю населення було передмістя/посад Турлаки, яке після отримання статусу обіймав площу в 3292 дес. 2200 саж. Воно складалося з п'яти частин: Турлаки (Кривда), Бикози, Сухі Чаїри і Мокрі Чаїри, Кам'яний міст. За етнічною ознакою більшість населення складали українці. В 1818 р. у Кам'яному мосту проживало 123 українців, у Чаїрах мешкало 75 українців, у Турлаках – 66 жителів, із яких більшість складали українці (64%), молдовани – 20%, росіяни – 16%. Так, у 1861 р. там було 8,744 особи: українці – 95%, росіяни – 2,8%, євреї – 1,5%, поляки – 0,3%, болгари – 0,3%, роми і греки – по 0,1%. У присілку Бикоза в 1862 р. мешкало 65 особи. У соціальному плані населення посаду Турлаки складали: міщани і цехові – 94,6%, військові – 3,2%, духівництво – 2,1%, дворяни – 0,1%.

Основним заробітком місцевого населення було хліборобство, городництво тощо. В 1857 р. промисловість була представлена гончарним заводом. Структура землекористування мала наступний вигляд: оранка і пасовища – 76,9%, садиби – 17,1%, городи військових команд – 0,2%, решта (6,8%) була не придатна для господарського використання.

В 1862 р. на території посаду Турлаки було 577 будинків, в основному земляні і чамурні споруди. Релігійними центрами були два храми: Архангело-Михайлівський молитовний будинок (з 1837 р. – церква) у Кривді і Миколаївський храм у Кам'яному Мості. До першого храму відносилися такі поселення: Кривда, Сухі Чаїри і Мокрі Чаїри, а до другої церкви – Бикоза і Кам'яний Міст. Для поховання мешканці використовували три кладовища.

Навчальний заклад був представлений парафіяльним училищем при Миколаївському храмі у Кам'яному Мосту, де в 1861 р. працювало два

вчителя і навчався 51 учень. Єврейська громада посаду мала для дітей молитовну школу. Серед інших об'єктів виділимо функціонування у посаді корчми.

Найбільшим за територією було передмістя/посад Шабо, яке займало площу в 3974 дес. 1314 саж., і мало у підпорядкуванні поселення Кімбет (Мала Катаржа), що знаходилось на узбережжі Шалабатської затоки. До отримання статусу передмістя поселення Шабо в 1812 р. було у віданні Палати державного майна. У процесі утворення швейцарської колонії з території поселення до Турлак переселилось 50 родин.

Населення Шабо в 1818 р. складало 330 осіб: українці – 65,4%, молдовани – 34,6%. В 1825 р. після чуток про набір до російської армії у Бессарабії кількість мешканців Шабо скоротилась майже у двічі (з 851 до 443 осіб). В 1861 р. населення посаду складалося з 1974 осіб: українці – 81,8%, молдовани і волохи – 12,8%, євреї – 2,7%, росіяни – 2,2%, вірмени – 0,2%, роми – 0,1%, поляки – 0,05%, а у Кімбеті в 1859 р. проживало 85 осіб, але етнічна належність їх не відома. У соціальному вимірі населення: міщани і цехові складали 89,6%, військові – 9,6%, духовництво – 0,6%, дворяни – 0,1%.

Будівлі в Шабо здебільшого були чамурними через брак деревини і каменю та невисокий майновий достаток мешканців.

У передмісті формувалась соціальна інфраструктура. Перша церква у Шабо з'явилась у 1808 р. і була названа на честь Св. Миколая. В 1822 р. мешканці спорудили нову кам'яну з дерев'яним куполом церкву Покрови Пресвятої Богородиці. Кладовищ було два: у північній частині для православних і колоністів, і у південній для православних. Відзначимо, що до парафії відносились села Велика Катаржа, Шабалат, Анкемет.

Навчальний заклад був представлений з 1861 р. парафіяльною школою.

Побут жителів і структура поселення мало відрізнявся від сільського. Земельні ресурси посаду розподілені: оранка і пасовища займали 81,5%, садиби – 3,6%, у власності церкви перебувало 2,4%, виноградники – 1,9%, огороди – 0,05%. Жителі займались виноградарством, рибальством, хліборобством. Поряд з цим, як відзначив сучасник, у літні місяці в Шабо можна зустріти лише чверть населення, решта працювали вільнонайманими у внутрішніх повітах Бессарабської області.

Посад Папушой займав територію в 3431 дес. 1001 саж. Зазначимо, що до населеного пункту відносився присілок Вершина.

В 1861 р. у посаді Папушой мешкало 2656 жителів: українці – 70,4%, молдовани – 2,4%, росіяни і євреї – по 2%, роми – 0,5%, німці – 0,03%. У соціальному плані міщани складали 98%, військові – 0,9%, купці – 0,5%, духовництво і дворяни – по 0,3%.

На території посаду було 503 будинки. У структурі землекористування оранка і пасовища займали 77,9%, садиби – 6,2%, городи – 1,6%, решта землі (14,3%) була непридатна для використання.

Релігійним центром посаду спочатку був Покровський молитовний будинок, а з 1850 р. – храм Покрови Пресвятої Богородиці. Для задоволення освітніх потреб мешканців працювало парафіяльне училище. Орган влади у

Папушої розміщувався у чамурному критому очеретом будинку, згодом була побудована нова споруда.

Промисловість була представлена трьома заводами (гончарним, черепичним, цегляним), що обумовлюється близькістю до середмістя і кар'єром, де видобували сукновальну глину для потреб вищезгаданих підприємств.

Игорь Гулянович.

Доклад на областной краеведческой конференции [«Одесские встречи»](#)